

ՀՐԱԶՅԱԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾ ԱՆՀԱՏԻ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԻ «ՀԱՃԱԽԱՊԱՍՏՈՒՄ ՃԱՌԵՐՈՒՄ»

Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող «Հաճախապատում ճառերի» հեղինակն, ընդունված տեսակետի համաձայն՝ Մեսրոպ Մաշտոցն է: Այս հարցին անդրադարձել են Պ. Ֆետտերը, Բ. Սարգիսյանը, Ս. Արևշատյանը և այլոք¹: Եղած ակնհայտ փաստերին գումարվում են նաև նորերը՝ կապված երկերի բնագրագիտական և փիլիսոփայական-գեղագիտական շերտերի հետ, որոնք երևան են հանում արվեստի տեսության մի յուրօրինակ համակարգ:

Ճառերում արծարծված մի շարք խնդիրներ նորովի մեկնաբանության կարիք ունեն: Խոսքը հատկապես վերաբերում է արվեստի տեսության հարցերին, որոնք հեղինակի ստեղծագործության խորքային դիտարկումների հնարավորություն են տալիս:

Նախապես ընդգծենք մի ուշագրավ հանգամանք. Կորյունի մի քանի տեղեկությունները Մաշտոցի ստեղծագործական-թարգմանական գործունեության մասին յուրատեսակ բանալիներ են «Հաճախապատում» ճառերի հեղինակային պատկանելության բացահայտման համար:

Դրանցից մեկը հայտնի վկայությունն է այն մասին, որ Մաշտոցը քարոզչական գործունեության ընթացքում գրել է հաճախապատում ճառեր և խրատներ.

«Ապա յետ դարձեալ այնպիսի առաւել եւ բարձրագոյն վարդապետութեամբն՝ սկսեալ երանելոյն Մաշտոցի ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս շնորհագիրս...»²

Կարևոր է նաև Կորյունի վկայությունը Մաշտոցի թարգմանած առաջին աստվածաշնչյան ասույթի մասին՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»: Հայերեն թարգմանված այս առաջին նախադասությունը Սուրբ Գրքից կարելի է «Հաճախապատում» ճառերի բնաբանը համարել: Դրա առաջին մասը նույնությամբ մեջ է բերված ճառերից մեկում («Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ»), իսկ ամբողջությամբ կամ հատվածաբար, իբրև բնագիր և հարասություն, այն կրկնվում է այդ հատվածի շարունակության մեջ և ճառերի բազմաթիվ մասերում՝ շեշտելով խրատի, իմաստության, մարդկային հանճարի դերն ու նշանակությունը հոգևոր կենցաղավարության, մաքրագործության, հոգևոր արվեստների և աստվածաբանության բնագավառներում: Դրանց շնորհիվ մարդիկ դառնում են «Աստծո աշակերտներ», «արվեստակիցներ», հրեշտակակերպ և աստվածանման: Ճառերն, ահա, խարսխված են

Մաշտոցի թարգմանած այս առաջին նախադասության վրա, որ, կրկնում ենք, ընդհանուր բնաբանի արժեք ունի ճառերի համար, քանի որ այն ընկած է նրանց ներքին կառույցի հիմքում՝ իբրև խորքային հղացք կամ նախագաղափար, ասույթ և հարասուծություն:

Մեջ բերենք նշված հատվածի զուգադրության մեջ համանման հատվածներ.

«Այլ խորագիտութեամբ ածել յուղղութիւն աստուածային օրինօքն, առ ուսանել, գիտել, **ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ**, և ուղղել զթիւրեալսն նշանօք և արուեստիւք...»

Եւ երկայնամտութեամբ և հանճարով զամենեսեան որսալ հոգևոր ուռկանաւ առ բարեպաշտութիւն»³:

«Եւ անձնիշխան կամօք մեծարեաց զմարդիկ որպէս զհրեշտակս, և ելից իմաստութեամբ և գիտութեամբ, և տեղեակ ամենայն հանգամանաց և խրատու հոգևորաց... զի լիցի տեսուչ Արարչին... Եւ զամենայն տարերս ի գործ արկցէ արուեստիւ **ճաննարոյն մարդոյ**...»⁴:

«Աննաս իմաստութեան իրաւունք էր և է... Կենդանարար **ամենագիտ ամենաշահ խրատիմ**՝ յանփոփոխ հաւատարմութեան իւրոյ էութեան էր և է...»⁵:

«Որպէս մեղուացն է իմանալ, որ ի ծաղկանցն կարևորսն ի մեղուոցն բերեն և նոքօք գործեն զքաղցրութիւն զանուշացուցիչ ամենայն դաժան և դառն ճաշակաց, այսպէս և ի կենարար խրատսն ժրացեալք, և յայնցանէ ընկալեալք զօգտակարսն իմաստութեամբ...»⁶:

«Առեալ **զկենդանի խրատուն սերմն** և հատուցանել զարմտիս հարիւրաւորս... Որպէս երկիր բարի սերմն բարի ընկալեալ՝ բազմապատիկ առնէ զարդիւնս արմտեացն, նոյնպէս զսերմանեալն ի մեզ **խրատս բազմապատիկս արասցում**...»⁷:

Ճառերը հնարավորութիւն են տալիս թափանցել նաև հեղինակի ստեղծագործական գաղտնարաններն, որոնցում կենտրոնական դեր է վերապահվում բանական մարդու, ստեղծագործ անհատի խնդրին:

Հեղինակը փորձում է լուսաբանել, թե ինչ դեր է վերապահված մարդուն Աստծո արարչագործության ծիրում և այդ տեսանկյունից դիտարկել հոգևոր արվեստների դերն ու նշանակությունը:

Քննարկվում են մարդկային հանճարի, իմաստության, հոգեմտավոր կարողությունների և վարժանքի, ստեղծագործական ընթացքի մշտատևության, աստվածային շնորհի և անձնական փորձառության խնդիրները: Նա տալիս է հարաշարժ և մշտագյուտ ընթացքի մի պատկեր, ուր միախառնված են «ամենարվեստ» Արարչն ու արվեստագետը: Օգտագործվում են քրիստոնեական վարդապետության պատկերի և նախատիպի գաղափարները՝ արվեստագետն՝ իբրև պատկեր, ձգտում է նախատիպին՝ Աստծուն:

Նա բազմիցս նկարագրում է ստեղծագործութեան ընթացքն՝ իբրև աստվածատուր գաղափարների մարմնավորում: Գաղափարները տրվում են «ամենագյուտ» Սուրբ Հոգու շնորհիվ, իսկ մարմնավորման ընթացքը պայմանավորված է արվեստագետի ներհմտությունը, ներքին վարժանքով:

Արվեստի ստեղծագործությունը, ինչպես նաև մարդկային մտավոր, բանական գործունեության ամեն բարձր դրսևորում, ուղղակիորեն կապված է Սուրբ Հոգու հետ: Ստեղծագործ անհատն անընդհատ կապի մեջ է աստվածային ուղորտների հետ, համակված է, ներթափանցված է դրանցով, Աստված ինքը հանդես է գալիս իբրև գերագույն արվեստագետ:

Ամենագյուտ Աստծո նախախնամության և հոգեմտավոր ներգործության ծիրում ստեղծագործող անհատն ինքն անընդհատ ներքին հղացումների մեջ է: «Հանկարծագյուտ» երկունքն այստեղ զուգորդվում է ներքին վարժանքի, ամենօրյա մտավոր գործունեության ու ստեղծաբանության հետ: Ճառերում շատ է խոսվում նաև վարդապետ-աշակերտ հարաբերությունների, կրթական ընթացքի ու դրա նշանակության մասին: Ընդ որում, գյուտն այստեղ չի դիտարկվում իբրև սոսկական հրաշք, այլ նաև մարդկային ստեղծագործության, արարման արդյունք, երբ տևական ընթացքին հաջորդում է հանկարծագյուտ ներըմբռնումը:

Ստեղծագործ անհատն արարում է աստվածային նախախնամության, Սուրբ Հոգու տիրույթում, և յուրովի ստեղծագործում կամ վերատեղծում է աշխարհն ըստ աստվածային գաղափարների, որ նա ներըմբռնում ու տեսանում է:

Խորքային դիտարկումն այս ճառերի մեջ ի հայտ է բերում մի ամբողջական ծրագիր-տեսություն՝ գիտությունների և արվեստների ներքին հղացքի և ընթացքի մասին, ինչպես նաև վարդապետ-աշակերտ հարաբերությունների և այդ կապի ժառանգականության մասին:

Իսկ ճառերում ի հայտ եղած տեսական հայացքների ամբողջությամբ, հատկապես մարդկային ստեղծաբանության աստվածատուր լինելու, ամենագյուտ Աստծո շնորհիվ, աստվածային գաղափարների գոյավորման և մարմնավորման ընթացքի մասին կանխադրությունները կարծես գրերի գյուտի, գրերի ստեղծման պատմության մեկնություններ լինեն՝ տեսանելի դարձնելով աստվածային նախագաղափարներից աստվածագյուտ գրերի ստեղծման ընթացքը:

Այս ամենը կասկած չի թողնում, որ «Հաճախապատում ճառերի» հեղինակը Մեսրոպ Մաշտոցն է, հայ մեծագույն վարդապետն ու ուսուցչապետը:

«Հաճախապատում ճառերում» արծարծվում է մարդու աստվածանմանության գաղափարը, որը հեղինակի բարոյագիտության և արվեստի տեսության հիմքն է:

Ստեղծվում է արվեստագետի, վարդապետի մի կատարելատիպ-գաղափար, գործունեության և վարքի մի ծրագիր, որը տանում է աստվածանմանության. մարդն աստվածանում է ըստ մարդկային կարողությունների:

Մարդկային գործունեության այս շղթան, ստեղծաբանության այս ծիրն անցնում է ճառից-ճառ, ուրվագծելով նաև հեղինակի հոգեմտավոր կերպարը, նրա գործունեության ոլորտները՝ կենսագրական տարրեր ի հայտ բերելով դրանց մեջ:

Ըստ հեղինակի՝ մարդիկ հրեշտականման են, վերին զորքերն ու սրբակենցաղ մարդիկ միևնույն աստվածային կամքի արբանյակներն ու աշակերտներն են, բարեխորհներն ու բարեգործները նման են քերովբեների և սերովբեների, կարգ ունեն և պատիվ. «Ձի երկոքին կողմանքն միոյ բարերար կամացն արբանեակք են և աշակերտք, վերին զօրք և մարդիկ... և Հոգւով բերանոյ նորա ամենայն զօրութիւնք նորա, որպէս ասացաւ ի մարգարէէն. որ միշտ օրհնի յարարածոց...»

Ձի յանուանցն ուսուցանեն մեզ երկնաւորք և երկրաւորք կալ ի մտերմութեան և ի բարիխորհրդութեան ի բարի գործս...»⁸:

Նրանք Սուրբ Հոգու գործակից են և բնակարան, նման և ժառանգակից են Քրիստոսին:

Աստված հոգևոր արվեստների արվեստավորն է, իսկ նրա աշակերտները՝ առաքինության, ճշմարտության գործակիցներ, աստվածային սիրո տեսուչներ են. «Ձի Տէրն է այտոցիկ արուեստից արուեստաւոր. աշակերտս ստանալ... և ճշմարտութեան գործակիցս յիւրոց արարածոց. զի այս տեսուչը հոգւոց և մարմնոց լինիցին ի սէրն Աստուծոյ հեռաւորաց և մերձաւորաց»⁹:

Արարչագործ Աստծո և ստեղծագործող, արարող մարդու նման հաճախագեպ գուգահեռների հիմքում մարդու աստվածանմանության գաղափարն է, որ Արարչին աշակերտելու, արվեստակից լինելու գաղափարի է վերածվում: Այսպես է Մաշտոցը մեկնաբանում արվեստի հրաշքը, մարդկային հանճարի գաղտնիքը՝ **արվեստագետն արվեստակից է Արարչին:**

Եվ ամեն ինչ սկսվում է հիացումից Աստծո արարչագործության հանդեպ, որ մղում է բանական արարածին օրհնաբանության, նաև նմանակից լինելու, ստեղծագործելու, արարելու: Արվեստագետը նախագաղափարին ձգտելով փորձում է մարմնավորել ստեղծագործության ներքին հղացքը:

Հեղինակը մեկնաբանում է ստեղծագործության ընթացքը, վերծանում գաղտնիքներ ու խորքեր՝ յուրովի քողազերծելով, ստեղծագործաբար յուրացնելով այն և ուղի նշելով ստեղծագործ անհատների համար, որոնք աշակերտում են ոչ միայն վարդապետին, այլև «բազմարվեստ, ամենարվեստ» Արարչին. «Իսկ խնամք բարերար կամաց սիրոյն Աստուծոյ բազմաբուստ դարմանո՞ւմ... Ամենասուրբ երրորդութիւն, որ լին է ամենաբուստ բարո՞ւմ. Ձի բազմաբուստ շնորհօք իւրովք և կենարար առաքինի ընտրեալ առաքինութեամբն... փառօք պսակէ ի մշտնջենաւոր և յանուշակ պարգևսն... այսորիկ ստեղծ Արարիչն զգօրս հրեշտակաց և զմարդիկ յանձնիշխան կամս, զի ընտրութեամբն հոգևոր օրինացն փոփոխումն առցեն...»¹⁰:

Աստված գերագույն արվեստագետն է, իսկ «հոգեղենները և մարմնավորները», հրեշտակներն ու մարդիկ՝ նրա արվեստի աշակերտները. «Եւ հոգեղինացն և բանաւորացս տուեալ զիշխանական կամս, որով երևեսցին պատուեալք, և ցուցցեն զլաւութիւն մտերմութեան առ Արարիչն, փառաւորելով զՏէրն փառաց և առնել զհաճոյս նորա, և արուեստից նորա տեղեակ և աշակերտ լինել անարատութեամբ և սրբութեամբ»¹¹:

Ստեղծագործության ընթացքում աստվածային շնորհը և անձնական ջանքերն ու արվեստի հմտությունները գործում են երկուստեք, և այս իմաստով մարդն Աստծո աշակերտն է. «Եւ երկոցունցն հարկաւոր է հաւատարմութիւն՝ ըստ գործոց արուեստին և վարձուցն՝ որ ի կամս նախախնամողին լիցի...

Եւ այսր ամենայնի աշակերտ արար զմարդն, զի անձնիշխան կամօք խնդրէ զօգտակարսն ...»¹²:

Ճաներում կան մեծաթիվ հատվածներ գիտության և արվեստների ստեղծման ընթացքի մասին, որոնցում քննվում են դրանց աստվածային ծագումը, ստեղծման շարժառիթները, ընթացքը, ազդեցությունները:

Հեղինակն այդ ամենն ամբողջացնում է հոգևոր մշակություն՝ հասկացության մեջ, որ նրա բարոյագիտության և արվեստագիտության անկյունաքարն է. «Այլ սուրբք ամենայն գործեցին զարդարութիւն և հոգեւոր մշակութիւն...»¹³:

Աստված գերագույն վարդապետ է, որ ուսուցանում է մարդկանց պեսպես արվեստներ և հնարագիտություն. «Այսպիսի յուսով հաւանել և հնազանդել՝ որոց աշակերտ եղև աստուածային վարդապետութեան»¹⁴:

Հեղինակն աստիճանակարգում է ստեղծագործության ընթացքը.

«Զի գիտութիւն նշմարաութեան և իմաստութեան և խմամբ արուեստից ըստ բարուց շարժեալ յամենակալ Հօրէն և յԱրարչէն և ի փրկիչ թագաւորէն՝ մատակարարի յարարածս ամենայն: Զի նա է աղբիւր կենաց և տուիչ բարեաց և վարդապետ և շինիչ երևելեաց և աներեւութիւց: Եւ իմաստք ի մարդիկ ի նմանէ յառաջագային պէսպէս արուեստից և հնարագիտից: Զի նախ ի միտսն գանձին հնարք արուեստիցն, և ապա յիշատակք իրացն վարդապետին ի զգայութիւնսն նշմարիտ տեղեկութեամբ ստացեալ ի շնորհաց տուողին, որպէս և Բեւեղիելին և նորին ընկերացն առ շինութիւն խորանին, զի Հոգին Սուրբ ազդէր ի նոսա զազգի ազգի հանգամանս արուեստից: Զի նախ նոքա եղեն հարտարագործք արուեստից ի պարգևաց Հոգւոյն, և ապա այլք ի նոցանէ աշակերտեալք մինչև ցայսօր ժամանակի»¹⁵:

Արվեստի հնարքները նախ հղանում են արվեստագետի մտքում, ապա տպավորվում նրա զգայությունների մեջ, այնուհետև այն մարմնավորվում է արվեստի ստեղծագործությունների, ինչպես նաև արհեստների մեջ, որոնց բոլորի ծագման աղբյուրը Սուրբ Հոգին է, որ գերագույն վարդապետն է և երևելի և աներևույթ աշխարհի ստեղծագործողը, արվեստագետը «ճշգրիտ» կատա-

րում է, «Ճարտարագործում է» Սուրբ Հոգուց տրված գաղափարը, որը նա «հիշատակ» է անվանում:

Այնուհետև «արվեստի այդ ճարտարագործները» ուսուցանում են, վարդապետում են այդ արվեստներն իրենց աշակերտներին: Սուրբ Հոգուց ստացած այդ մտապատկեր-նախագաղափարը հեղինակը «մտառութիւն», «հուշառություն», «հիշատակ» է անվանում: Այդ մտառությունը պետք է տպավորել, ամրակցել՝ «յուշ առնել մտացն» և այդ հիշատակը, տպավորությունը, պատկերը, տեսիլքը փորձել ամրակայել և մարմնավորել: Արվեստի այդ «հանգամանքները», «հնարագիտությունները» գործում են նաև արհեստների ոլորտում. «Ձի որ գդարբնութիւն ուսեալ կամ գոսկերչութիւն կամ զայլ արուեստս՝ ի մտի ունել զհանգամանս իրացն և զկահուցն զկազմս, և հոգայ միշտ՝ զի կարասցէ գեղեցկագոյն յօրինել զէնս կամ զարդս և կամ այլ ինչ յօրինուածս՝ որ ըստ աշխարհիս է իմացեալ... և որ այլ ևս արուեստք ի պէտս մարդկան բնաւորեցան, ո՛չ ապաքէն յԱստուծոյ շնորհացն ունին **զմտառութիւն**, որ գովութեան և պատուի արժանի են... Իսկ որք ծուլութեամբ և արհամարհանօք յանցանեն **ըստ հնարագիտութեան արուեստիցն**, անպիտանս զնոսա առնեն, ապա և **զուշն ի յիշատակաց արուեստիցն** աստանդեցուցանեն ի ծուլութենէն, և տգեղութիւն և խանգարումն երևութանայ, որպէս անհանձարից. և արուեստքն անկանին ի **հնարագիտութենէ իմաստից**, և գործն անարգի և անպիտան լինի...»¹⁶:

Իբրև գործուն ուղղորդող սկիզբ Բան Աստվածն արթնացնում, շարժում է միտքը, որն այնուհետև մղում է **«հոգևոր մշակութայն»**. «Ձի նախ ի սկզբան զմտացն խնդրէ զուղղութիւն օրինադիր Բանն. և ապա ի մշակութիւն կացուցանէ առնել զօգտակարսն, և ի բաց կալ ի վնասուց»¹⁷:

Այդ ընթացքում, ինչպես նշեցինք, շեշտվում է անձնական ջանքերի, փորձառության, ստեղծագործական ձիրքի նշանակությունը, որի շնորհիվ են տրվում «աշխարհի բոլոր գյուտերը». «... Եւ այս ի տեսութենէ Արարողին է հաստեալ: Եւ լոյսն զմարդիկ յորդորէ յամենայն պէտս օգտի. **զի ամենայն զիւտ աշխարհիս՝ գործոց կամ արուեստից՝ իւր աշխատութենէն զինք իցեն աշխատութեամբ**»¹⁸:

Այս հատվածի նախորդ մասում հեղինակը խոսում է գրի և դպրության մասին. «Ձի կարգեաց Աստուած զաշխարհս որպէս դպրոց, զի ուսցին արարածք զինամս Արարչին յառնելն և ի կազմելն... Նա և քննութիւն արարածոց յօրինեաց որպէս զգիր դպրութեան և եղ անուանս, զի անուանքն զընտրութիւն տայցեն զգրոյն ի միմեանց զորոշումն, և գիրն զբարս անուան զգրոյն կարդասցէ»¹⁹:

Աշխարհը դպրոց է ուսանելու և իմաստասիրելու համար: Եվ այդ դպրոցում արարածոց քննության համար գործիքներն են միտքը, գիրն ու դպրու-

թյունը: Առանց աստվածատուր գրի անհնար է զանազանել անունները, տարանջատել բառերը: Դրանք ստեղծվում են արարածոց քննության համար:

Մարդկային մտավոր գործունեության, ստեղծագործության ամեն արդյունք, ամեն գյուտ, աստվածատուր լինելով, նաև ներանձնական սխրանքի արդյունք է, ձեռք է բերվում ստեղծագործության ընթացքում:

Այս համատեքստում է պետք դիտարկել գրերի ստեղծման մասին հեղինակի մտքերը:

Այս հատվածներում, մեր կարծիքով, հեղինակն ակնարկում է իր անձնական փորձառությունն ու երկարատև ջանքերը հոգևոր արվեստների, ինչպես նաև գրերի գյուտի և դպրության բնագավառում, որի արդյունքում տրվում է աստվածագյուտ շնորհը:

Կորյունը հենց այդպես էլ նկարագրում է գրերի գյուտը. «Բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց... Որում պարգեւեր իսկ վիճակ ամենաշնորհող Աստուծոյ. հայրական շափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սքանչելի սուրբ աջովն իւրով նշանագիրս հայերէն լեզուին»:

Հեղինակը մ արդու աստվածային ձիրքի և արարման հանճարի մասին խոսում է նաև իր այլ ճառերում, օրինակ. «Եւ անձնիշխան կամօք մեծարեաց զմարդիկ որպէս հրեշտակս և ելից իմաստութեամբ և գիտութեամբ, և տեղեակ ամենայն հանգամանաց և խրատու հոգևորաց... զի լիցի տեսուչ Արարչին... Եւ զամենայն տարեսս ի գործ արկցէ արուեստի հանճարոյն մարդոյ առ ի շինութիւն աշխարհի ըստ գաւառաց և քաղաքաց»²⁰:

Մարդն արարում է Աստծո շնորհիվ, Աստված արարում է մարդու միջոցով: Մարդն արարչակից է դառնում Աստծուն:

Ստեղծագործ անհատը դիտարկվում է նաև բարոյագործական փիլիսոփայության ոլորտում՝ մտնելով արարման մի նոր ծիր, իր ոլորտն ընդգրկելով մարդու հոգեմտավոր ստեղծարար ողջ գործունեությունը, որը նպատակաուղղված է բարեգործության:

«Այսր ամենայնի տէր և իշխան և ժառանգաւոր արար զմարդն երեւելեացս արուեստաւոր մտօք...»

Որ արուեստաւոր խելամտութեամբ, որ յԱրարչէն, կարասցէ ի գործ արկանել զընչաւորս և զանշունչս, զի երեւեսցի գործ իմաստութեան ըստ ամենայնի, որք ընդ հնազանդութեամբ են անկեալք ի Տեառնէ ի գործ պիտոյից, և կամ առ շինութիւն և ի գարդ, կամ առ այլ ինչ փարթամութիւնս: Յայսոսիկ վայելելով իշխանական ճոխութեամբ՝ փառաւորեացէ միշտ բարեգործողն»: Զի այսքան պատիւ տուաւ մարմնաւորացս, որպէս և հոգեղինացն և անմարմնոցն և անմահիցն, և արար ընտրողս և գովողս արարչութեան... որով լնու զպէտս պիտոյից ամենայն արարածոց»²¹:

Մարդն իր արվեստի հանճարով ղեկավարում է բնության տարերքը, «շենացնում է աշխարհն ըստ գաւառաց և ըստ քաղաքաց»:

«Քարի ... բարեխորհրդ բարեգործացն է»²², «Նոքա են հիմունք բարեաց, որ հաստատեալ ունին զաշխարհ հնարագիտութեամբ իրեանց...»²³, - գրում է Մաշտոցը: Բարեխորհրդութունից – բարեգործություն, տեսական փիլիսոփայությունից – բարոյագործնական կենսափիլիսոփայություն՝ ահա այն հոգևոր ուղին, որ նախանշում է մեծ վարդապետը՝ փառաբանելով մարդկային ստեղծագործ հանճարը և աղերսելով այն բարեգործության հետ:

Մաշտոցն այս մարդկային մշտաբուխ, մշտագյուտ արարման, ստեղծագործության գաղափարները բարձրացնում է աստվածաբանության և կենսափիլիսոփայության մակարդակի:

Ընդհանրապես, նկատելի է բնագրային ներքին կապը Մաշտոցի վարքի և ճառերի միջև, որն ակնառու է դարձնում, որ Կորյունը օգտվել է «Հաճախապատում» ճառերից: Ճառերն, ինչպես նշել ենք, նաև կենսագրական տվյալներ են պարունակում՝ շոշափելով հոգևոր կենցաղավարության, ստեղծագործ անհատի, ստեղծագործության մշտագյուտ ընթացի, դրա աստիճանականության, ներանձնական փորձի, Սուրբ Հոգու հետ անմիջական կապի, աստվածամանուկության և այլ խնդիրներ, որոնցից շատ բան կարելի է քաղել Մաշտոցի, նրա հոգևոր կենսագրության մասին: Այս է «Հաճախապատում» ճառերի խորին խորհուրդը. այն իրենից ներկայացնում է մի ամբողջական վարք-բնագիր, որը կարիք ունի համակողմանի ուսումնասիրության:

Մաշտոցի «Հաճախապատում ճառերը», պահպանելով դավանաբանական հենքը, ծավալվում, ճյուղավորվում և խորանում են տեսական և գործնական փիլիսոփայության, բարոյագիտության և արվեստի խնդիրների շուրջ, որոնք մշակված էին նորալատոնական փիլիսոփայության և հայրաբանական գրականության մեջ: Հեղինակի ինքնությունն ու գաղափարաբանությունն առավել ընդգծվում է արվեստի տեսության հարցերում: Ինքնօրինակ, յուրառոճ այս երկերում, հեղինակի աստվածաբանական ողջ համակարգում ընդգծվում է ստեղծագործ անհատի դերը: «Հաճախապատում» ճառերում իբրև հոգևոր կենցաղավարության, գործնական փիլիսոփայության կարևորագույն օղակ՝ ընդգծվում է Աստծո արարչագործության հետ ստեղծագործ անհատի, բանական մարդու առնչակցության, միախառնության գաղափարը: Ըստ այս տեսության՝ բանական մարդը ոգեղեն է և հրեշտականման, մարդկային հանճարով, «հանկարծագյուտ» արվեստի ուժով նա հանդես է գալիս աշխարհում իբրև Աստծո տեսուչ, «արարելով, շենացնելով և զարդարելով աշխարհը»: Աստված գերագույն արվեստագետն է, բանական, արարող անհատը՝ նրա աշակերտը:

Ստեղծագործ անհատի, ստեղծագործության «մշտագյուտ» ընթացքի, արվեստի հրաշքի, մարդկային հանճարի և աստվածային ձիրքի, Աստծո հետ կենդանի, անմիջական կապի այս գաղափարները մեծ ազդեցություն են թողել հայ աստվածաբանական և գեղագիտական մտքի ձևավորման և զարգացման ողջ

հետագա ընթացքի վրա: Այդ ազդեցությունն առավել նկատելի է եզնիկի, հորենացու (հատկապես «Պիտոյից գրքի»), Գավիթ Անհաղթի երկերի վրա: Առնչություններ են նկատվում Գիոնիսիոս Արեոպագացուն վերագրվող երկերի հետ, որն առանձին խոսակցության նյութ է: Այդ ազդեցությունն առավել համապարփակ է Անանիա Նարեկացու և Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործության վրա: Գրիգոր Նարեկացին բացարձակացրել է մեծ վարդապետի գաղափարներն արվեստի հրաշքով Աստծուն միանալու, նրա հետ համաշունչ արարելու մասին, իր ստեղծագործության խորհրդավոր շերտերում առնչակցությունն ի հայտ բերելով նաև աստվածային տեսիլքների շուրջ խորհրդածություններում: Ակնհայտ առնչակցություններ են նկատվում նաև պոետիկայի խնդիրներում, հատկապես Անանիա Նարեկացու բանաստեղծական քերթվածներում և խրատներում:

Այս իմաստով, հայ տեսական մտքի զարգացման այս ընթացքները վերաիմաստավորման և վերամեկնաբանման կարիք ունեն` տեսանելի դարձնելու և ընդգծելու համար «Հաճախապատում» ճառերի նշանակությունը դրանցում: Ակնհայտ է, որ այս երկերը, որպես ստեղծագործական գորեղ ազդակ, կանխորոշել և հունավորել են այդ ընթացքները:

Հեղինակի տեսության հիմքում մարդկային ստեղծագործության խնդիրներն են. այս իմաստով այն մարդակենտրոն է: «Ըստ մարդկային կարողությունների աստվածանալու» նորպլատոնական դրույթն այստեղ առավել գործնական, ստեղծագործական ոլորտ է մտնում: Ստեղծագործողն այդ ծիրում անընդհատ կենդանի, անմիջական կապի մեջ է Սուրբ Հոգու հետ, Նարեկացու խոսքերով ստեղծագործում է նրա հետ «համաշնչապես»: Մարդու ստեղծագործելու, գաղափարելու և մարմնավորելու աստվածային ձիրքը տանում է մարդուն «հանկարծագլուտ, աստվածագլուտ, մշտագլուտ» արարման մի աշխարհ, ուր մարդկային հանճարը «համագործակցում» է Աստծո հետ, ստեղծագործողն, իբրև աշակերտ, շարունակում է նրան, իսկ Աստված` իբրև գերագույն վարդապետ և արվեստագետ, արարում է աշակերտի միջոցով:

Աստվածային արարման հրաշքը ստանում է մարդկային բովանդակություն, ստեղծագործության պահին այն նույնանում է մշտագլուտ արվեստի հրաշքի հետ: Ստեղծագործության աստվածատուր գաղափարն, ըստ հեղինակի աստիճանակարգության, վերածվում է մտապատկերի, այնուհետև զգայական պատկերի, արթմնի տեսիլքի, որը մարմնավորվում է մարդու հանճարով: Հեղինակն Աստծո և մարդու համագործակցության իր այս ծիրի մեջ է առնում նաև գրերի գլուտը, որի մասին խոսում է իր ճառերից մեկում: Ամեն շնորհ, ամեն գաղափար մարմնավորվում է մարդու միջոցով, որ Աստծո աշակերտը, տեսուչն ու արբանյակն է, նմանակիցն ու արվեստակիցը: Ամեն ինչ աշխարհում իրագործվում է մարդու հանճարով և արարման ձիրքով, որով նա

գաղափարում, մարմնավորում, շենացնում և զարդարում է աշխարհը: Եվ սա հեղինակի գաղափարաբանության կիզակետն է:

Կորյունի խոսքերը գրերի գյուտի մասին նույնանում են հեղինակի այս տեսությունը, ասես քաղված լինեն նրանից: Եվ սա կասկած չի թողնում, որ ճառերի հեղինակը մեծ ուսուցչապետն է, հայ գրերի գյուտի հեղինակը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, որ հնարավորինս պարզ ու մեկին գրում է այդ մասին իր ճառերում՝ մեկնաբանությունները թողնելով հետագա սերունդներին:

Մաշտոցի այս զարմանալի ճառերը հաճախ վերածվում են մարդկային հանճարի և իմաստնության գովքի, որը միախառնվում է աստվածային արարչագործության փառաբանությանը:

Վերջում մի կարևոր անդրադարձ:

Անշուշտ, Մաշտոցն օգտագործել է Գրիգոր Լուսավորչի օրոք ձևավորված դավանաբանական ավանդույթը, հատկապես «Վարդապետության» մեջ, նոր ժամանակներին համապատասխան լրացնելով և հարստացնելով այն:

Սակայն «Հաճախապատում» ճառերի բուն ոգին, տարերքը դավանաբանությունը չէ: Այս իմաստով այն տարբերվում է «Վարդապետությունից» թե՛ ժանրային, թե՛ բովանդակային առումով:

Գրերի գյուտից հետո սկսվել էր արարման բուռն ընթացք՝ ստեղծվում էր հայ մատենագրության, հայ մշակույթի ոսկեդարը, ամեն ինչ հայ կյանքում գտնվում էր բանական շարժման մեջ, հոգևոր սլացքի, թռիչքաձև զարգացումների փուլում:

Անհրաժեշտ էր բարձրացնել, շեշտել մարդկային բանականության, հանճարի, ստեղծարար ձիրքի նշանակությունը, պաշտամունք սերմանել դպրության ու մատենագրության հանդեպ:

Անհրաժեշտ էր գաղափարել նոր, աստվածանման մարդու՝ մատենագրի ու արվեստագետի կերպարը՝ իբրև ճշմարիտ վարդապետության կատարելատիպ, որին պետք է ձգտեն աշակերտները:

Դա է անում Մաշտոցն իր ճառերում՝ իբրև ուսուցչապետ արարման պաշտամունք ներմուծելով ու սերմանելով իր աշակերտների և հետագա սերունդների մեջ, որն հզոր ազդակ հանդիսացավ հայ դպրության, մատենագրության ու մշակույթի զարգացման, հայ կյանքի համար ընդհանրապես:

Աստվածանման մարդու վարքը նա պատկերացնում է իբրև հանճարեղ արարման ընթացք, այդ գաղափարը նախասահմանելով իր թարգմանած առաջին իսկ նախագաստության մեջ՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»:

¹ Հարցի պատմությունն ի մի է բերված Սեն Արևշատյանի աշխատություններում, որոնցում նա, փորձելով ամբողջացնել Մաշտոցի մատենագրական ժառանգությունը, անդրադարձել է Մաշտոցի աստվածաբանական-փիլիսոփայական հայացքներին (տե՛ս Ս. Ս. Արևշատյան,

Փիլիսոփայական գիտության ձևավորումը հին Հայաստանում, եր., ԳԱ հրատ., 1973, էջ 44-75 (ռուսերեն), **Գրիգոր Լուսավորիչ**, Հանախապատում հատեր, Առաջաբան, եր., «Նաիրի», 2011, էջ 5-14 (ռուսերեն)):

Հարցին առաջիններից մեկն անդրադարձել է նշանավոր հայագետ Պ. Ֆետտերը (տե՛ս «Հայկական աշխատասիրություն» Պ. Ֆետտերի», Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1895, էջ 64-75)՝ գորեղ փաստարկներով ապացուցելով, որ հատերի հեղինակը Մեսրոպ Մաշտոցն է: Այդ փաստարկներն են.

Ա. Կորյունի հիշատակությունը «Հախանապատում հատերի» մասին. «Ապա յետ դարձեալ այնպիսի առաւել եւ բարձրագոյն վարդապետութեամբն՝ սկսեալ երանելոյն Մաշտոցի հառս յանախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս ի լուսատրութենէն եւ ի հիւփոյ գրոց մարգարէականաց կարգել եւ յօրինել. լի ամենայն նաշակօք անտարանական հաստոցն նշմարտութեան» (տե՛ս **Կորյուն**, Վարժ Մաշտոցի, Վենետիկ, 1833, էջ 21-22):

Բ. Համընկնումները Ս. Գրիի հայերեն թարգմանության հետ, որոնք վկայում են, որ հեղինակը ծանոթ է եղել այդ թարգմանությանը: Քանի որ ս. Սահակի ձեռնարկած թարգմանությունն իրականացվել է 404-413 թթ., ուստի հատերը պետք է գրված լինեն դրանից հետո:

Գ. Ճանաչում արտահայտված է գրադաշտականության հարցը, որ գերխնդիր էր 5-րդ դարում:

Դ. Նիկիայի և Կ. Պոլսի տիեզերական ժողովների Սուրբ Երրորդության վարդապետության հանախակի օգտագործումը հատերում և Քրիստոսի բնության վերաբերյալ քրիստոսաբանական դրույթների բացակայությունը վկայում են, որ այս երկերը գրվել են ս. Սահակի թարգմանությունից մինչև Քաղկեդոնի ժողովը:

Ե. Քաղաքական նշանավոր ակնարկը Արշակունյաց արքայական տոհմի մասին, որն, ըստ հայագետի, վերաբերում է Արշակունյաց վերջին թագավորի՝ Արտաշես Գ-ի ժամանակաշրջանին (422-428 թթ.), որից հետո Արշակունյաց թագավորությունը կործանվեց: Ահա այդ ակնարկը, որ յուրատեսակ զգուշացում է Արշակունյաց արքային և իր տոհմին՝ վերահաս վտանգի մասին. «Եւ այս հայտնի է, զի ոչ տոհմից փառատրոսիսն փառատր է առ Աստուծոյ, առ առաքիւնութեան բարետոհմութիւն: Զի ի Հայս ոչ ինչ մեծագոյն և ի Պարս՝ քան զԱրշակունեաց տոհմ, որ և յԱրքահամէ սերեցան աստ, նա և յամենայն ազգս թագաւոր երկրի ըստ անտոտ բանին Տեառն ամենեցուն: Այլ եթէ ոչ զգաստանայցեն ի բարի, անլի պատմմաս ընկալցին ի Տեառնէ» (տե՛ս «Գրիգոր Լուսավորչի Յանախապատում հատի և աղօթք», Վենետիկ, 1836, էջ 199):

Մեծ վարդապետն ակնարկում ու նախազգուշացնում է արքային, որը հայտնի էր իր գեղի վարժով և անբարո կենցաղով, և մեծ դժգոհություն և վրդովմունք էր առաջացրել երկրի ներխաճանական շրջանակներում, որը և հետագայում դավադրության պատճառ հանդիսացավ:

Նշանավոր հայագետի ահա այդ գորեղ փաստարկները, որոնց հետագայում գումարվեցին նաև նորերը, հիմք հանդիսացան, որ հատերը վերագրվեն Մեսրոպ Մաշտոցին (միայն **Բ. Սարգիսյանը**, նրան առարկելով, Կորյունի խոսքերը վերագրում է Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ տեղ գտած «Գրիգոր Լուսավորչի վարդապետությանը», այն համարելով Մեսրոպ Մաշտոցինը (տե՛ս **Բ. Սարգիսեան**, «Ագաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքը», Վենետիկ, 1896, էջ 400-408): **Բ. Սարգիսյանից** հետո հետաքրքրական և համարձակ վարկած է առաջ հաշում Ն. Մառը, ըստ որի Ագաթանգեղոսի «Պատմության» նախնական խմբագրությունը գրվել է 5-րդ դարի առաջին կեսում և պատկանում է Մաշտոցի գրչին (տե՛ս **Н. Марр**, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием, Записки Восточного отд. имп. русского археологического общества, т. XVI, СПб, 1905, стр. 157, 182)):

Ինչպես նիշտ նկատում է Ս. Ս. Արևշատյանը, **Բ. Սարգսյանը** նիշտ է «Վարդապետությունը» Մաշտոցին վերագրելու հարցում, բայց նրա առարկությունը հատերի շուրջ արդարաց-

ված չէ, և, գաղափարական ընդհանրությունն ու լեզվաոճական առանձնահատկությունները վկայում են, որ երկու գրական հուշարձանները պատկանում են միևնույն հեղինակի՝ Մեսրոպ Մաշտոցի գրչին (տե՛ս Ս. Ս. Արևշատյան, «Փիլիսոփայական գիտության նկատմամբ հին Հայաստանում», էջ 44-49):

Անդրադառնալով Մաշտոցի գործունեությանը ժամանակաշրջանի խորապատկերում, նա ամրապնդում է նախորդների փաստարկները Ագաթանգեղոսի պատմության և նրանում տեղ գտած վարդապետության ու «Հանախապատում նաոե»-ի մասին ներքին աղերսների, գաղափարաբանական նույնության և կառուցվածքային դիտարկումներով՝ նշված երկերը վերագրելով Մեսրոպ Մաշտոցին (տե՛ս նույն տեղում):

2 Կորյուն, Վարժ Մաշտոցի, էջ 21-22:

3 «Գրիգոր Լուսավորչի Յանախապատում նաոբ և աղօթք», Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1838, էջ 13:

4 Նույն տեղում, էջ 24:

5 Նույն տեղում, էջ 46:

6 Նույն տեղում, էջ 54:

7 Նույն տեղում, էջ 87: Տես նաև՝ էջ 6, 67, 95 և այլն:

8 Նույն տեղում, էջ 34:

9 Նույն տեղում, էջ 20:

10 Նույն տեղում, էջ 22:

11 Նույն տեղում, էջ 33:

12 Նույն տեղում, էջ 61:

13 Նույն տեղում, էջ 13, 41:

14 Նույն տեղում, էջ 47:

15 Նույն տեղում, էջ 40:

16 Նույն տեղում, էջ 40-41:

17 Նույն տեղում, էջ 58:

18 Նույն տեղում:

19 Նույն տեղում, էջ 57-58:

20 Նույն տեղում, էջ 24:

21 Նույն տեղում, էջ 25:

22 Նույն տեղում, էջ 193:

23 Նույն տեղում, էջ 199: